

Νικόλαος Έμμ. Τζιράκης*

Βιβλιοπαρουσίαση της μελέτης: Μιχάλη Ε. Αγγελάκη,

Έθνοϊερομάρτυρας - Αρχιμανδρίτης Ιάκωβος Γεωργίου Αρχατζικάκης. Έκδότης Κοινω-
φελές Ίδρυμα Ίερᾶς Μητροπόλεως Ίεραπύτνης και Σητείας «Παναγία ή Ακρωτηριανή», Ση-
τεία 2020, σσ. 207.

Οί επισκέπτες της Ίερᾶς Μητροπόλεως Ίεραπύτνης και Σητείας, ή ἔδρα της οποίας εὐρί-
σκεται στη γνωστή σέ Ἑλληνες και ξένους ιστορική πόλη της Ίεράπετρας, δέν ἀπολαμβάνουν
μόνο την ἐξωτική ὁμορφιά τοῦ φυσικοῦ τοπίου και δέν ἀναπνέουν τη θαλάσσια αὖρα τοῦ ἀπέ-
ραντου γαλάζιου τοῦ Λυβικοῦ Πελάγους και τη φιλόξενη προσφορά τῶν τοπικῶν ποτῶν και
ἐδεσμάτων, ἀλλά και τη θερμότητα και φιλόξενη ὑποδοχή και τίς εὐλογίες τοῦ Σεβ. Μητρο-
πολίτου κ. Κυρίλλου και τῶν μελῶν τοῦ προσωπικοῦ της Ίερᾶς Μητροπόλεως. Ὡστόσο, και
ὅταν ἀποχωροῦν, ἐπιστρέφοντας στίς ἐστίες τους, ἐντὸς ἢ ἐκτὸς Ἑλλάδος, ἔχουν στίς ἀπο-
σκευές τους ἓνα ἢ περισσότερα βιβλία τῶν ἐκδόσεων της Ίερᾶς Μητροπόλεως. Τὰ ἐν λόγω
βιβλία εἶναι ἔργα ἄξιων συγγραφέων, οἱ ὅποιοι μὲ ἀγάπη, πίστη και ἐπιστημονική θεμελίωση
τῶν γραφομένων τους φωτίζουν τὸ παρελθόν και τὸ παρὸν της ἀκριτικῆς περιοχῆς τοῦ σημε-
ρινοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου, ὅπου εὐλογία και χάριτι Θεοῦ διακονεῖ την ὀρθόδοξη πίστη ή Ίερά
Μητρόπολη Ίεραπύτνης και Σητείας μὲ ἄξιον οἰακοστροφὸ της ὀλκάδος της τοπικῆς Ἐκκλη-
σίας τὸν Σεβ. Μητροπολίτη κ. Κύριλλο.

Ἡ ἐργασία, την οποία παρουσιάζουμε ἐδῶ, διαρθρώνεται ὡς ἐξῆς: α) Εὐλογητικό γράμμα
της Α.Θ.Π. τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου κ.κ. Βαρθολομαίου· β) Πρόλογος τοῦ Σεβ. Μητρο-
πολίτου Ίεραπύτνης και Σητείας κ. Κυρίλλου και Προέδρου τοῦ Δ.Σ. τοῦ Ίδρύματος «Παναγία
ή Ακρωτηριανή»· γ) Ἰδιαίτερες εὐχαριστίες· Πρόλογος [τοῦ συγγραφέα]· ε) Βραχυγραφίες·
στ) Φωτογραφία τοῦ Ι.Γ.Α. [ὡς διακόνου] τὸ 1906 στὰ Ίεροσόλυμα· ζ) Εἰσαγωγή· η) Ἡ Πρώτη
Περίοδος (1872-1904)· θ) Ἡ Δεύτερη Περίοδος (1904-1915)· ι) Ἡ Τρίτη Περίοδος (1915-
1922)· ια) Τὸ ἐπταήμερο της καταστροφῆς της Σμύρνης· ιβ) Παράρτημα Α΄· ιγ) Παράρτημα
Β΄· ιδ) Βιβλιογραφία· ιε) Περιεχόμενα¹.

Ὁ συγγραφέας της ἐργασίας Μιχάλης Ε. Αγγελάκης, ἐξαίρετος ἐπιστήμονας και καταξιω-
μένος στὸν τραπεζικὸ τομέα κατὰ τὸν ὑπηρεσιακό του βίο, πιστὸ μέλος της τοπικῆς Ἐκκλησίας
και συντοπίτης τοῦ ἐθνοϊερομάρτυρα Ἰακώβου Γ. Αρχατζικάκη (και Ι.Γ.Α), κατέθεσε μετὰ
ἀπὸ ἐξονυχιστική ἐρευνα τὰ ἀφορῶντα τὸ πλούσιο, ἐπικαιρο και ὄντως θαυμαστὸ γιὰ την
ἐποχή του ἔργο τοῦ Ἰακώβου ὡς ποιμένα της Ἐκκλησίας στὸν χῶρο της Ἑλληνικῆς Διασπορᾶς,
ὡς θεολόγου και ἐκπαιδευτικοῦ μὲ λαμπρὲς σπουδὲς στη Θεολογική Σχολή της Χάλκης και

* Ὁ κ. Νικόλαος Έμμ. Τζιράκης εἶναι Ὁμότιμος Καθηγητὴς τοῦ Ἐθνικοῦ και Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου
Ἀθηνῶν.

1. Κρίνω ἐξαρχῆς χρήσιμο νὰ ἀναφέρω, ὅτι ὁ συγγραφέας τοῦ βιβλίου ἐργάστηκε ὄχι μόνο μὲ σεβασμὸ και
πίστη στὸ πρόσωπο τοῦ ἐθνοϊερομάρτυρα Ἰακώβου, ἀλλά και μὲ εὐθύνη τῶν γραφομένων του. Ὡς παράδειγμα
ἀναφέρω την ἐπιστολή, την οποία ζήτησε και ἔλαβε ἀπὸ τη Θεολογική Σχολή τοῦ Πανεπιστημίου της Βέρνης,
σχετικά μὲ τη φοίτηση τοῦ νεαροῦ τότε Ἰακώβου στὸ ἀνωτέρω Πανεπιστήμιο. Ἡ ἐν λόγω ἐπιστολή ὑπογράφεται
ἀπὸ τὸν καθηγητὴ της Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου της Βέρνης Prof. Dr. Urs von Arx μὲ ἡμερομηνία
21 Ἰουνίου 1909. Τὸ κείμενο της ἐπιστολῆς δημοσιεύεται γερμανιστὶ στη σελίδα 42 της ἐργασίας τοῦ Αγγελάκη,
ὁ δὲ τίτλος της Θεολογικῆς Σχολῆς γερμανιστὶ ἔχει ὡς ἐξῆς: Christkatholisch-theologische Facultät [Universität
Bern].

στά Πανεπιστήμια τῶν πόλεων Γενεύης καὶ Βέρνης τῆς Ἑλβετίας, ὡς συγγραφέα, ὡς φιλανθρωποῦ καί, τέλος, ὡς μάρτυρα τῆς ἐν Χριστῷ πίστεως καὶ ὡς γνήσιου τέκνου τῆς Ἑλληνικῆς πατρίδος καὶ τῆς γενέτειράς του ἀκριτικῆς Σητειακῆς γῆς.

Βασικὸς σκοπὸς γιὰ τὸν ὁποῖο, ὅπως ὁμολογεῖ ὁ συγγραφέας μας, ἔγραψε τὴν ὄντως ἐπιτυχημένη ἐργασία του εἶναι ἡ «ἐλάχιστα γνωστὴ μέχρι σήμερα [ἐργο]βιογραφία τοῦ Ἰακώβου». Ὁφείλω νὰ συμφωνήσω πρὸς τοῦτο καὶ νὰ ὁμολογήσω ὅτι γνώρισα τὸ ὄνομα τοῦ ἔθνοϊερομάρτυρα Ἰακώβου ἀπὸ παρακείμενη στὴν οἰκία μου ὁδὸ, ἡ ὁποία φέρει τὸ ὄνομα ἐπὶ ἐντοιχισμένης μαρμαρίνης πλάκας: «Ὁδος Αρχιμ. Αρχατζικάκη». Εὐρίσκεται κάτω ἀπὸ τὸ Ἱερὸ Βῆμα τοῦ ἐνοριακοῦ Ἱεροῦ Ναοῦ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων Πέτρου καὶ Παύλου στὸν Δῆμο Ὑμηττοῦ τῆς πόλης τῶν Ἀθηνῶν. Ὡστόσο, ἐργοβιογραφικὰ στοιχεῖα τοῦ ἱερομάρτυρα Ἰακώβου ἦταν δημοσιευμένα σὲ ἐγκυκλοπαιδεῖες, ἐπιστολές, ὀρισμένα βιβλία καὶ σπάνιες ἄλλες πηγές, οἱ ὁποῖες περιεῖχαν προφανῶς λιτὲς καὶ γενικὲς μόνο πληροφορίες περὶ τοῦ Ἐθνοϊερομάρτυρα. Καὶ ἐξ αὐτοῦ τοῦ λόγου, οἱ φιλόλογοι, οἱ φιλόστορες καὶ οἱ ἀσχολούμενοι ἐν γένει τόσο μὲ τὴ θύραθεν ὅσο καὶ μὲ τὴν ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία θὰ ἔχουν πολλαπλὸ κέδρος καὶ θὰ ὠφεληθοῦν ψυχικοπνευματικὰ μελετώντας τὸ πολὺ ἀξιόλογο βιβλίον τοῦ Ἀγγελάκη.

Ἐμεῖς στὴν παρούσα βιβλιοπαρουσίαση θὰ ἐπιμείνουμε κυρίως στὶς πλούσιες, σοβαρὲς καὶ συστηματικὲς σπουδὲς τοῦ Ἰακώβου, οἱ ὁποῖες ἄρχισαν ἀπὸ τὴ Σχολὴ τοῦ Τιμίου Σταυροῦ Ἱεροσολύμων (1886-1892) καὶ συνεχίστηκαν στὴ γεραρὰ Θεολογικὴ Σχολὴ τῆς Χάλκης (1892-1897). Ἐκεῖ ὁ Ἰάκωβος κατέθεσε, ἐπίσης, τὴ διπλωματικὴ ἐργασία του μὲ τὸν τίτλο: «Ὅτι ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἱεραρχία εἶναι θεοσύστατος» καὶ ἔλαβε τὸν τίτλον τοῦ «διδασκάλου τῆς Θεολογίας».

Ἀπὸ τῆς ἀποφοιτήσεώς του ἐκ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τῆς Χάλκης (1897) μέχρι τῆς ἐγγραφῆς του στὸ Πανεπιστήμιον τῆς Γενεύης (16-1-1901), ἐργάστηκε στὴν Κωνσταντινούπολιν: α) ὡς μέλος τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Μουσικοῦ Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως, β) ὡς βιβλιοφύλακας τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Μετοχίου τοῦ Παναγίου Τάφου στὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ γ) ὡς ἱεροκήρυκας τοῦ Ἀγιοταφικοῦ Μετοχίου. Τὸ 1892 βοήθησε στὴ συλλογὴ καὶ συγγραφὴ τοῦ τετάρτου τόμου τοῦ γνωστοῦ πεντάτομου ἔργου τοῦ Ἀθανασίου Παπαδοπούλου-Κεραμέως: «Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη ἥτοι κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ ἀγιωτάτου ἀποστολικοῦ τε καὶ καθολικοῦ ὀρθοδόξου πατριαρχικοῦ θρόνου Ἱεροσολύμων καὶ πάσης Παλαιστίνης ἀποκειμένων ἑλληνικῶν κωδίκων, συνταχθεῖα μὲν καὶ φωτοτυπικοῖς κοσμηθεῖσα πίναξιν»².

Στὶς 16-1-1901 ὁ Ἰάκωβος γράφτηκε στὸ Τμῆμα Φιλολογίας τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Γενεύης. Ἀποφοίτησε 12-5-1903 καὶ ἐνεγράφη ἀμέσως στὸ θερινὸ ἐξάμηνον τοῦ ἰδίου ἀκαδημα-

2. Περισσότερα βλ.: Μ. Ε. Ἀγγελάκη, *Ἐθνοϊερομάρτυρας...*, σ. 38. Ὁ Παπαδόπουλος-Κεραμεὺς Ἀθανάσιος ὑπῆρξε κορυφαῖος Ἑλληνας βυζαντινολόγος περὶ τὰ τέλη τοῦ 19ου καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ παρελθόντος αἰῶνος (1853-1912). Τὰ συγγράμματά του, τὰ ὁποῖα ἀναφέρονται στὴν Παλαιογραφία, τὴν Αρχαιολογία, τὴν Ὑμνογραφία, τὴν Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία καὶ τὴν Πατρολογία, ἀποτελοῦν ὁλόκληρην Βιβλιοθήκην. Σημειωτέον, ὅτι ὁ Παπαδόπουλος-Κεραμεὺς ἔθεωρεῖτο πολὺπλευρὴ ἐπιστημονικὴ ἰδιοφυΐα. Τοῦτο ἀποδεικνύουν οἱ πολυπληθεῖς καὶ σοφὲς ἱστοριοφιλολογικοὶ περιεχομένου μελέτες του, ἡ βράβευσή του ἀπὸ εὐρωπαϊκὰς ἐπιστημονικὰς ὁργανώσεις, ἡ ἐκλογή του ὡς μέλους πολλῶν ἐπιστημονικῶν ὁργανώσεων ἀλλὰ καὶ ἡ σπάνια γλωσσομάθειά του. Γνώριζε τὶς γλῶσσες: λατινικὴ, γαλλικὴ, γερμανικὴ, ἰταλικὴ, ἀγγλικὴ, ρωσικὴ, τουρκικὴ, ἀρμενικὴ καὶ ἐβραϊκὴ. Τό γεγονός, λοιπόν, ὅτι εἶχε συνεργάτῃ τὸν Ἰάκωβον Αρχατζικάκη δείχνει τὴν ἐπιστημονικὴ ἀξία τοῦ Ἰακώβου. Περισσότερα βλ.: Τάσος Αἰ. Γριτσόπουλος, «Παπαδόπουλος-Κεραμεὺς Ἀθανάσιος», *ΘΗΕ* 9 (1966) 1190-1194.

ἴκοῦ ἔτους 1903 στὴν Παλαιοκαθολικὴ Θεολογικὴ Σχολὴ τοῦ πανεπιστημίου τῆς Βέρνης, προσφέροντας συγχρόνως τὶς ἱερατικὲς τοῦ ὑπηρεσίες στοὺς ἐκεῖ διαβιοῦντες ὀρθόδοξους Ἑλλήνες. Στὶς 30 Ἀπριλίου τοῦ ἔτους 1904 ἀναγορεύτηκε διδάκτωρ θεολογίας τοῦ πανεπιστημίου Βέρνης. Ἡ ἐργασία τοῦ ἔχει γραφεῖ στὴ γαλλικὴ γλῶσσα καὶ ἀριθμεῖ 159 σελίδες. Τὴν ἴδια ἐργασία μεταφρασμένη στὴν ἐλληνικὴ γλῶσσα, ὁ συγγραφέας τῆς τὴν ἀφιερώνει στὸν πατριάρχη Ἱεροσολύμων Δαμιανὸ Α΄. Τὸ περιεχόμενο τοῦ ἐξωφύλλου τῆς διατριβῆς στὴν ἐλληνικὴ γλῶσσα, ὅπως ἔχει δημοσιευθεῖ στὸ γνωστὸ περιοδικὸ «Νέα Σιών», ἔχει ὡς ἑξῆς:

ΑΡΧΙΜ. ΙΑΚΩΒΟΥ ΑΡΧΑΤΖΙΚΑΚΗ

Διδάκτορος τῆς Θεολογίας καὶ Διευθυντοῦ τῆς Ἱερατικῆς Σχολῆς

ΑΙ ΚΥΡΙΩΤΕΡΑΙ ΕΟΡΤΑΙ

ΕΝ Τῇ ΑΡΧΑΙΑ

ΑΝΑΤΟΛΙΚῇ ΕΚΚΛΗΣΙΑ

ΑΝΑΤΥΠΩΣΙΣ ΕΚ ΤΟΥ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΥ

«ΝΕΑ ΣΙΩΝ»

ΕΝ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΟΙΣ

1910

Ἡ ἀφιέρωση τοῦ Ἰακώβου ἀναφέρεται στὸ κάτω μέρος τῆς δεύτερης σελίδας τοῦ βιβλίου καὶ ἔχει ὡς ἑξῆς:

Τῇ

Αὐτοῦ Θειοτάτῃ Μακαριότητι τῷ

Πατριάρχῃ Ἱεροσολύμων Κυρίῳ Κυρίῳ

ΔΑΜΙΑΝῶ τῷ Α΄

τῷ

τὴν πρωτόγονον καὶ πρεσβυγενῇ

Ἐκκλησίαν τῆς Σιών

δεξιῶς πάνυ οἰακοστροφοῦντι

τὸ πόνημα τόδε βαθυσεβάστως καὶ υἱικῶς ἀνατίθησιν

Ὁ πονήσας

Τὸ ἀντίτυπο τῆς διατριβῆς στὴ γαλλικὴ γλῶσσα ὁ Ἰάκωβος τὸ ἀφιερώνει: «Τῷ πανοσιολογιστάτῳ ἀρχιμανδρίτῃ τοῦ Παναγίου Τάφου κυρίῳ Κορνηλίῳ ἀνθ' ὧν εὐηργετήθη τὸ πόνημα τόδε εὐγνωμονῶν ἀνατίθημι. Ὁ πονήσας Ι.Γ.Α., Δ.Θ.»³.

3. Πλούσια καὶ λεπτομερῇ στοιχεῖα γιὰ τὸ πρόσωπο τοῦ ἀρχιμανδρίτη Κορνηλίου Γιακουμάκη, συγγενῆ ἐξ αἵματος καὶ εὐεργέτη τοῦ Ἰακώβου Ἀρχατζικάκη, καταχωρίζονται στὸ παρουσιαζόμενο ἐδῶ βιβλίον τοῦ Μ. Ε. Ἀγγελάκη, *Ἐθνοϊερομάρτυρας...*, σσ. 32-33 καὶ 43.

Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς μορφῆς, ἡ δομὴ καὶ ἡ ὅλη ἀνάπτυξη τῆς ἐργασίας τοῦ Ἀγγελάκη προσφέρουν κείμενο εὐληπτο νοηματικά, συναρπαστικό κειμενικά, καὶ καθαρό τόσο ἀπὸ βαρβαρισμούς ὅσο καὶ ἀπὸ σολοικισμούς. Ἐπειδὴ ἡ ἐργασία τοῦ Ἀγγελάκη εἶναι εὐκόλα προμηθεύσιμη (καὶ οἰκονομικά) γιὰ νὰ τὴν ἀναγνώσει κανεὶς, τονίζουμε ἐδῶ περισσότερο τὰ σημεῖα ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα καταξιώνουν τὸν Ἰάκωβο Ἀρχατζικάκη ὡς ἄνθρωπο καὶ ὡς κληρικό, κυρίως ὅμως ὡς ἔχοντα πνεῦμα μαθητείας καὶ προσφορᾶς ἀφενὸς καὶ ἀκλόνητη πίστη στὸ κήρυγμα τοῦ Χριστοῦ ἀφετέρου. Τὸ τελευταῖο ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἀφιέρωσε τὸν ἑαυτό του στὸν τόπο ὅπου γεννήθηκε ὁ Χριστὸς ὡς ἄνθρωπος, κήρυξε ὡς Υἱὸς τοῦ Θεοῦ τὴ Θεία ἀλήθεια, προδόθηκε ἀπὸ μαθητὴ Του, σταυρώθηκε ὡς κακοῦργος καὶ ἀναστήθηκε τριήμερος ὡς Θεός. Ἐπιβεβαιώνεται, ἐπίσης, ἀπὸ τὸ γεγονός, ὅτι ὁ Ἰάκωβος ἤδη ἀπὸ προέφηβος βίωνε ὡς ἐπίγεια πατρίδα του τοὺς «Ἁγίους Τόπους», ἐνῶ καὶ ὡς κληρικὸς ἀργότερα ἔγινε μέλος τῆς «Ἀγιοταφίτικῃς Ἀδελφότητος».

Δίνουμε, λοιπόν, ἰδιαίτερη βαρύτητα στὴν παρούσα βιβλιοπαρουσίαση σὲ δύο ἱστορικὲς περιόδους τῆς ζωῆς τοῦ Ἰακώβου: Πρῶτον, στὶς σπουδές του, ὅπως τὶς περιγράψαμε πρὶν πάντων, καὶ δεύτερον, σὲ ὅσα ὑπέστη λόγῳ τοῦ διωγμοῦ του ἐκ Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τὸν πατριάρχη Δαμιανὸ Α΄.

Διωγμένος, λοιπόν, ἔφθασε μετὰ ἀπὸ περιπέτειες καὶ περιπλανήσεις σὲ δύο ἱστορικὲς γιὰ τὸν Ἑλληνισμό πόλεις: τὴν Ἔφεσο (1915) καὶ τὴ Σμύρνη (1917), γιὰ νὰ τοποθετηθεῖ ἐν τέλει ὡς προϊστάμενος στὸν ἐνοριακὸ Ἱερὸ Ναὸ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου στὸ ἀριστοκρατικὸ προάστιο-χωριὸ τῆς Σμύρνης, τὸν Βουτζᾶ (ἢ Μπουτζᾶ), ὀκτὼ χιλιόμετρα περίπου ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ πόλιν⁴.

Κατὰ τὴν κρίση μας, ἡ δεύτερη μεγάλη στιγμή/καμπὴ τῆς ζωῆς τοῦ Ἰακώβου εἶναι τὸ μαρτυρικὸ τέλος του. Σ' αὐτὸ συνετέλεσε κατὰ τὸν ἄξιο ἐργοβιογράφου τοῦ Ἀγγελάκη τὸ γεγονός, ὅτι οἱ Τοῦρκοι «ποτὲ δὲν μπόρεσαν νὰ τοῦ συγχωρήσουν... τὴν ἀξιοζήλευτη δραστηριότητά του... ὡς νέου Ρήγα Φεραίου καὶ Ἀθανασίου Διάκου»⁵.

Κυρίως, ὅμως, ἐναντίον του συνέδραμε ἀποφασιστικά, καταλυτικά θὰ λέγαμε, ἡ προτροπάδην ὑποχώρηση τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ κατὰ τὸν διεξαγόμενο τότε ἑλληνοτουρκικὸ πόλεμο, ποὺ ὀδήγησε τὸν Αὐγούστο τοῦ 1922 στὴ Μικρασιατικὴ καταστροφὴ μὲ ἀποτέλεσμα τὸν ξεριζωμὸ τῶν Ἑλλήνων ἀπὸ τὶς χιλιόχρονες πατρογονικὲς ἐστίες τους στὴν Ἰωνία. Ὁ μαρτυρικὸς θάνατος τοῦ Ἰακώβου συνετελέσθη τὴν 27ῃ Αὐγούστου τοῦ ἔτους 1922. Προσπάθειες γιὰ τὴ σωτηρία του τόσο ὑπὸ τοῦ ἐξ ἀγχιστείας ἀνιψιοῦ του Ἀντωνίου Πετρουλάκη, τελῶνῃ στὴ Σμύρνη, ὅσο καὶ ὑπὸ πολλῶν Ἑλλήνων καὶ ξένων θρησκευτικῶν παραγόντων, ἔπεσαν στὸ κενό. Βασικὸς λόγος ἄρνησης τοῦ Ἰακώβου νὰ ἀπομακρυνθεῖ ἀπὸ τὸ ποιμνίον τοῦ ἦταν ἡ μετὰ λόγου γνώσεως καὶ ἀκράδαντης πίστεως του ἀπόλυτη ὑπακοὴ στὸν λόγο τοῦ Χριστοῦ: «Ὁ ποιμὴν ὁ καλὸς τὴν ψυχὴν αὐτοῦ τίθησιν ὑπὲρ τῶν προβάτων» (Ἰω. 10, 11).

Οἱ πηγές, τὶς ὁποῖες ἐμβριθῶς ἐρεῦνησε ὁ Ἀγγελάκης περὶ τοῦ τρόπου θανάτου τοῦ Ἰακώβου, δὲν συμφωνοῦν ἐπακριβῶς μεταξύ τους. Συγκεκριμένα, ὁ βιογράφος τοῦ ἐθνοϊερομάρτυρα Ἰακώβου ἀναφέρει τὶς ἀκόλουθες ἑξὶ παραλλαγές⁶:

4. Στοιχεῖα περὶ τοῦ βίου τοῦ Ἁγίου μας βρίσκει ὁ ἀναγνώστης τοῦ παρόντος καὶ στὸ Συναξάριο ποὺ καταχωρίζεται στὴν «Ἀκολουθία τοῦ Ἁγίου Ἱερομάρτυρος-Νεομάρτυρος Ἰακώβου Ἀρχατζικάκη», γιὰ τὴν ὁποία ὁ λόγος κατωτέρω.

5. Μ. Ε. Ἀγγελάκη, *Ἐθνοϊερομάρτυρας...*, σ. 146.

6. Σχετικὴ ἐνημερωτικὴ βιβλιογραφία βλ. Μ. Ε. Ἀγγελάκη, *Ἐθνοϊερομάρτυρας...*, σσ. 147-159.

α) Αφοῦ οἱ Τούρκοι συνέλαβαν μὲ βιαιότητα τὸν Ἰάκωβο, τὸν «καλίγωσαν», δηλαδὴ τοποθέτησαν πέταλα, ἓνα σὲ κάθε φτέρνα τῶν δύο ποδιῶν του, ἓνα τρίτο στὸ μέτωπο τοῦ Ἰακώβου καὶ στὴ συνέχεια τὸν σταύρωσαν στὴν εἴσοδο τῆς οἰκίας τοῦ ἁγγλου Γκόρτον (Gordon), ὅπου καὶ ἐξέπνευσε ἐπικαλούμενος μὲ φωνὴ πού ἔσβηνε τὴ λέξη: Παναγία μου, Παναγία μου.

β) Οἱ Τούρκοι βασανιστές, ἀφοῦ ἔρριψαν κατὰ γῆς τὸν Ἰάκωβο, τὸν ἐπετάλωσαν καὶ ἀφοῦ ξεψύχησε ἀπὸ τὰ βασανιστήρια, συρόμενος πάνω στὰ αἵματοβαμμένα καλντερίμια τοῦ Βουτζᾶ, ἔρριψαν τὸ νεκρὸ σῶμα του σὲ ὑπόνομο, ἀπαγορεύοντας νὰ τὸ ἀνασύρουν πρὸς ἐνταφιασμό.

γ) Βασανιζόμενος ὁ Ἰάκωβος ἐσύρθη ἐντὸς τοῦ Ἱεροῦ Ναοῦ, ὅπου τὸν θανάτωσαν καὶ τὸν σταύρωσαν σὲ δένδρο στὴν περιοχή «Τσάμια».

δ) Ὁ Ἰάκωβος συνελήφθη ἀπὸ Τούρκους τσέτες. Δερνόμενο καὶ προπηλακιζόμενο τὸν εἰσήγαγαν στὸν Ἱερὸ Ναό, ἐντὸς τοῦ ὁποῖου τὸν θανάτωσαν καὶ τὸν τεμάχισαν. Μαζί του θανατώθηκε μὲ ἀπάνθρωπο τρόπο (τὸν ἐγδαραν ζωντανὸ) καὶ ὁ πρωτανιψιὸς του Κωνσταντῖνος Ν. Ἀεράκης, ὁ ὁποῖος ὑπηρετοῦσε τὴ στρατιωτικὴ του θητεία. Κατὰ τὴν ὑποχώρηση τοῦ ἐλληνικοῦ στρατοῦ ἔφθασε στὴ Σμύρνη καὶ ἀπὸ ἐκεῖ στὸν Βουτζᾶ ἔχοντας τὴν ἐλπίδα ὅτι ἐκεῖ ἀφενὸς θὰ εὑρίσκε προστασία καὶ ἀφετέρου μαζί μὲ γνωστοὺς θὰ μπορούσαν νὰ φύγουν πρὸς τὴν Κρήτη. Ὅμως, τὸν συνέλαβαν οἱ Τούρκοι καὶ τὸν θανάτωσαν μαζί μὲ τὸν θεῖο του.

ε) Κάποια γυναίκα ἀπὸ τὸν Βουτζᾶ πληροφορήθηκε ἀπὸ τὸν μητροπολίτη Ἐφέσου Χρυσόστομο (Χατζησταύρου), ὅτι διερχόμενη ἔξω ἀπὸ τὸν Ἱερὸ Ναό, κατὰ τὸν χρόνον θανάτωσης τοῦ Ἰακώβου, τὸν εἶδε «κρεμασμένον ἐκ δύο ξύλων καὶ ἀπὸ τῶν χειρῶν ἀνηρτημένον... αἰμόφυρτον καὶ κατακεκομμένον ἐκ τῶν βασάνων. Ἐπὶ τοῦ μετώπου του ἦτο καρφωμένη μικρὰ ἡμισέληνος ἐκ λευκοσιδήρου. Ὁ βασανιζόμενος ἐπαναλάμβανε τὴ λέξη “Παναγία μου, Παναγία μου”»⁷. Περνώντας ἡ γυναίκα δευτέρη φορὰ ἔξω ἀπὸ τὸν Ἱερὸ Ναό, ὁ Ἰάκωβος ἦταν νεκρός.

στ) Ὁ μητροπολίτης Ἐφέσου Χρυσόστομος (Χατζησταύρου) ἀναφέρει ὅτι οἱ Τούρκοι προσέδεσαν τὸν ἀρχιμανδρίτη Ἰάκωβο Ἀρχατζικάκη «ἐπὶ στασιδίου τοῦ ἱεροῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου καὶ καρφώσαντες διὰ λεπτῶν ἡλῶν ἐπὶ τοῦ μετώπου του ἡμισέληνον ἐκ λευκοσιδήρου, ἀφῆκαν καὶ ἀπέθανεν ἐκ τῶν φρικτῶν ἀλγηδόνων»⁸. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ ἀναφέρει καὶ ἡ Βικτωρία Σολομωνίδου⁹.

Περὶ τῶν ἀνωτέρω παραλλαγῶν, σχετικὰ μὲ τὸν θάνατο τοῦ ἐθνοϊερομάρτυρα Ἰακώβου, ἔχουν γραφεῖ ἄρθρα, ὅπως ἀναφέραμε ἤδη, σὲ αὐτοτελεῖς μελέτες, περιοδικὰ καὶ ἐγκυκλοπαιδεῖες. Περὶ ὅλων αὐτῶν ὁ Ἀγγελάκης παραθέτει πλούσια βιβλιογραφία¹⁰.

Ὡστόσο, ὑπερασπιστὴς καὶ συνήγορος τοῦ ὅλου καὶ ὅχι τοῦ μέρους, ὁ Ἀγγελάκης δὲν κλείνει τὸ βιβλίον του μόνο μὲ τὰ περὶ τοῦ μαρτυρικοῦ θανάτου τοῦ Ἰακώβου. Τὸ κεφάλαιο πού ἀκολουθεῖ μετὰ τὸν φρικτὸ καὶ ἀπάνθρωπο θάνατο τοῦ Ἐθνοϊερομάρτυρα ἀκολουθεῖ σημαντικὴ παράγραφος μὲ τὸν τίτλο: Τὸ ἐπταήμερον τῆς καταστροφῆς τῆς Σμύρνης.

Ὁ συγγραφέας μας θεώρησε χρέος του, κατὰ τὴν ἐκφρασθεῖσα ἤδη ἀποψή μας, νὰ περιγράψει τὴ φρίκη τῆς καταστροφῆς μιᾶς ἀπὸ τὶς σημαντικότερες πόλεις τῆς Ἰωνίας. Τῆς γῆς, ἡ

7. Μ. Ε. Ἀγγελάκης, *Ἐθνοϊερομάρτυρας...*, σσ. 155-156.

8. *Ὁπ.π.*, σ. 156.

9. *Ὁπ.π.*

10. *Ὁπ.π.*, σσ. 157-159.

όποια γέννησε τούς μεγάλους προσωκρατικούς φιλοσόφους και τὰ χώματα τῆς ὁποίας ἀγίασαν οὐρανοβάμονες ἀπόστολοι, ὅπως ὁ Ἰωάννης ὁ Θεολόγος, ὁ ἀπόστολος Παῦλος κ.ἄ. Τὸ μέγεθος τῆς καταστροφῆς περιέγραψε ὁ μητροπολίτης Σμύρνης Χρυσόστομος σὲ δύο ἐπιστολές, τὶς ὁποῖες ἀπέστειλε πρὸς τὸν βασιλιὰ τῆς Ἑλλάδος Κωνσταντῖνο καὶ πρὸς τὸν πρωθυπουργὸ Ἐλευθέριο Βενιζέλο μὲ τὴν ἀκόλουθη πολλῶν «μεγατόνων» πρότασή του: «Ὁ Ἑλληνισμὸς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἀλλὰ καὶ σύμπαν τὸν ἔθνος κατεβαίνει εἰς τὸν Ἄδην». Πράγματι, στὴν πυρπολούμενη πόλη τῆς Σμύρνης καὶ στὰ παράλια τῆς γράφτηκε ἡ τελευταία πράξη τοῦ ἀβάσταχτου δράματος τοῦ Μικρασιατικοῦ Ἑλληνισμοῦ κάτω, δυστυχῶς, ἀπὸ τὰ ψυχρὰ καὶ μᾶλλον ἀλληθωρίζοντα ἀδιάφορα βλέμματα τῶν κατ' ὄνομα, ὅπως τὰ γεγονότα ἀπέδειξαν, συμμάχων μας.

Τὸ δρᾶμα τῆς καταστροφῆς τῆς Σμύρνης ὁδήγησε, ὡς ἦταν ἀναμενόμενο, στὸ ἀντίστοιχο δρᾶμα τῆς ἑλληνικῆς προσφυγιάς, ἃν καὶ ἡ παρουσία τῶν προσφύγων στὸν ἐλλαδικὸ χῶρο εἶχε λίαν εὐεργετικὰ ἀποτελέσματα στὰ γράμματα, τὶς τέχνες καὶ τὴν ἐν γένει ἀναγέννηση πολλῶν ἑλληνικῶν καὶ χριστιανικῶν ἀρετῶν.

Τὸ ὅτι, βεβαίως, ἡ βαρβαρότητα τῶν Τούρκων ἦταν ἐπιλεκτική, διαπιστώνεται ἀπὸ τὸ γεγονός, ὅτι ἔκαψαν μόνο τὴν ἑλληνικὴ καὶ τὴν ἀρμενικὴ συνοικία τῆς Σμύρνης, ὅχι ὅμως τὴ μουσουλμανικὴ καὶ τὴν ἐβραϊκὴ. Ἐπίσης, ἀπὸ τοὺς 459 κληρικοὺς στὴν περιοχὴ τῆς Σμύρνης οἱ 347 ὑπέστησαν μαρτυρικὸ θάνατο.

Τὸ δρᾶμα τῆς καταστροφῆς τῆς Σμύρνης δηλώθηκε ἐμφανέστατα καὶ κατὰ τὴν τέλεση τοῦ πρώτου μνημοσύνου στὸν Ἱερὸ Ναὸ Ἀγίου Γεωργίου Καρύτση τῶν Ἀθηνῶν (5 Σεπτεμβρίου 1922 κατὰ τὸ παλαιὸ ἡμερολόγιο) ὑπὲρ ἀναπαύσεως τῶν ψυχῶν «τῶν ἀγρίως κρεουργηθέντων μητροπολίτου Σμύρνης Χρυσοστόμου καὶ λοιπῶν δύσμοιρων ἀδελφῶν», μεταξὺ τῶν ὁποίων προφανῶς καὶ ὁ ἱερομάρτυρας Ἰάκωβος Ἀρχατζικάκης. Οἱ εὐρισκόμενοι στὸν Ἱερὸ Ναὸ πρόσφυγες ξέσπασαν σὲ σπαρακτικούς θρήνους.

Ὁ συγγραφέας μας Μιχάλης Ἀγγελάκης ἐλέγχοντας καὶ ἐξειδικεύοντας τὴ ροὴ τοῦ κειμένου τοῦ ἐπανερχεται στὴ συνέπεια ποὺ διέκρινε τὸν Ἰάκωβο μεταξὺ τῶν λόγων καὶ τῶν ἔργων του, ἰδιαίτερα δὲ κατὰ τὶς δύσκολες ἡμέρες τοῦ Αὐγούστου τοῦ 1922. Ἔτσι δικαιώνεται ἡ κατάταξη τοῦ Ἰακώβου στοὺς ἥρωες τῆς Ἑλληνικῆς πατρίδος καὶ τοὺς ἀγίους τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας.

Ὁρθῶς, ἐπίσης, ἀναφέρεται ἡ καθιέρωση διὰ νόμου τῆς 14ης Σεπτεμβρίου ὡς ἡμέρας ἐθνικῆς μνήμης τῆς γενοκτονίας τῆς Ἑλλήνων τῆς Μ. Ἀσίας¹¹, ὕστερα καὶ ἀπὸ τὴν ὑπ' ἀριθμ. 2556/5-7-1993 ἐγκύκλιο τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὴν ἀναφορὰ στὴν ἀπόφαση τῆς Διαρκοῦς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος (14 Νοεμβρίου 1992), ἡ ὁποία ἀναφέρεται στὴν ἀγιοκατάταξη τοῦ μητροπολίτου Σμύρνης Χρυσοστόμου, τῶν μητροπολιτῶν καὶ ὅλων τῶν κληρικῶν καὶ λαϊκῶν, οἱ ὁποῖοι θυσιάστηκαν τὸ 1922. Ἔτσι βρίσκει τὴν ἀπόλυτη δικαίωσή του ὁ τίτλος τοῦ ἐθνοἱερομάρτυρα γιὰ τὸν Ἰάκωβο Ἀρχατζικάκη καὶ ἀξιολογοῦνται θετικὰ οἱ ἀνταποδοτικὲς ἐκδηλώσεις τιμῆς στὸ πρόσωπό του τόσο τῶν κατοίκων τοῦ χωριοῦ Ζήρος, ὅπου γεννήθηκε, ὅσο καὶ τῆς εὐρύτερης περιοχῆς τῆς ἐπαρχίας Σητείας. Μνημονεύουμε μεταξὺ ἄλλων τὴν τοποθέτηση προτομῆς τοῦ Ἀγίου στὸν αὐλῖο χῶρο τοῦ Ἱεροῦ Ναοῦ τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου στὴν περιοχὴ «Λιβιάδια» τῆς ἐπαρχίας Σητείας ἀπὸ τὸν Σύλλογο Μικρασιατῶν Ποντίων καὶ Ἀρμενίων.

11. Μ. Ε. Ἀγγελάκη, *Ἐθνοἱερομάρτυρας...*, σσ. 174-176.

Ὁ Ἀγγελάκης κλείνει τὸ βιβλίον του μὲ τὴν προσθήκη δύο Παραρτημάτων. Στὸ πρῶτο ἀναγράφει στατιστικὰ στοιχεῖα προέλευσης καὶ ἐγκατάστασης τῶν προσφύγων, λόγω τῆς Μικρασιατικῆς καταστροφῆς, σὲ διάφορες περιοχὲς τῆς Ἑλλάδος. Στὸ δεύτερο καταχωρίζονται ἱδρύματα καὶ ἔντυπα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ὁ συγγραφέας ἀντλήσει ὕλικὸ γιὰ τὴν ἐργασία του. Τὸ τελευταῖο ἰσχύει καὶ γιὰ συγγραφεῖς τοῦ Ἐξωτερικοῦ, τὰ βιβλία τῶν ὁποίων ἀξιοποίησε κατὰ τὴν ἐρευνά του ὁ Ἀγγελάκης.

Κρίνουμε χρήσιμο καὶ ὠφέλιμο νὰ ἐπισημάνουμε γιὰ ἐρευνητὲς ἀναγνῶστες, ὅτι ὁ ἔθνοϊε-ρομάρτυρας Ἰακώβος παρέδωσε πλούσιο καὶ σημαντικοῦ περιεχομένου συγγραφικὸ ἔργο, τὸ ὁποῖο εὐρίσκει ὁ ἐνδιαφερόμενος στὸ βιβλίον τοῦ Ἀγγελάκη καὶ συγκεκριμένα στὴν παράγραφο: Συγγραφικὴ δραστηριότητα (σσ. 67-74). Ἔτσι, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν διδακτορικὴν του διατριβή, γιὰ τὴν ὁποία ἀναφερθήκαμε ἤδη, σημαντικὲς κρίνουμε μεταξύ ἄλλων καὶ τὶς ἐργασίες:

1. *Ἡ ἠθικὴ τῶν Ἑλλήνων φιλοσόφων καὶ ἡ Χριστιανικὴ Ἠθικὴ*. Ἡ ἐργασία ἐκδόθηκε γαλλιστὶ στὴ Γενεύη (1903) καὶ μεταφρασμένη ἑλληνιστὶ στὸ τυπογραφεῖο τοῦ Ἱεροῦ Κοινοῦ τοῦ Παναγίου Τάφου, Ἱεροσόλυμα 1912. Ἡ ἀνατύπωση ἔγινε ἀπὸ τὸ γνωστὸ περιοδικὸ «Νέα Σιών».

2. *Christianisme et Materialisme* (Geneve 1903. Ἑλληνιστὶ ὁ τίτλος: *Χριστιανισμὸς καὶ ὕλισμός*). Πρόκειται γιὰ δύο διαλέξεις, οἱ ὁποῖες ἐκφωνήθηκαν ἀπὸ τὸν Ἰάκωβο Ἀρχατζικάκη (ἐνῶ ἦταν διάκονος ἀκόμη στὰ Ἱεροσόλυμα) στὸν Σύλλογον Ἀθηνᾶ (*Societe Minerva*) στὴ Γενεύη.

Σχετικὴ κριτικὴ ἔκανε ὁ Νικόλαος Μ. Πιθαράς στὸ περιοδικὸ τῶν Χανίων *Σύνναα* τοῦ ἔτους 1907, σσ. 151-152¹².

3. *Αἱ κυριώτεραι ἐορταὶ ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἀνατολικῇ Ἐκκλησίᾳ*, Ἱεροσόλυμα 1910. Πρόκειται γιὰ τὴν διδακτορικὴν διατριβὴν τοῦ Ἰακώβου, τὴν ὁποία καταχωρίζουμε καὶ ἐδῶ, ἐπειδὴ γιὰ τὴν ἐργασία αὐτὴ ἔγραψε κριτικὴ ὁ Νικόλαος Μ. Πιθαράς στὸ περιοδικὸ *Σύνναα* τῶν Χανίων τὸ 1907, σσ. 141-151. Γράφει, μεταξύ ἄλλων, ὅτι ἡ διδακτορικὴ διατριβὴ τοῦ Ἰακώβου Ἀρχατζικάκη «ἀποτελεῖ νέον ἀξιόλογον δημοσίευμα τοῦ διαπρεποῦς Κρητὸς θεολόγου».

4. *Ἱερατικὴ καὶ Προτεσταντικὴ Ἐκκλησία*, Ἱεροσόλυμα 1906 καὶ γαλλιστὶ: *Sacerdote et l'Église Protestante*, Jerusalem 1906.

5. *Τὸ θεοσύστατον τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱεραρχίας καὶ ἡ πλάνη τῶν Διαμαρτυρομένων*, Ἱερουσαλὴμ 1906.

6. *Ὁρθόδοξος Χριστιανικὴ Κατήχησις*, Ἱεροσόλυμα 1910.

7. Στοὺς τόμους τοῦ περιοδικοῦ «Νέα Σιών» ΣΤ' (1907) ἕως καὶ ΙΔ' (1914) καταχωρίζονται, ἐπίσης, μελέτες καὶ ἄρθρα τοῦ Ἱερομάρτυρος Ἰακώβου ἤδη ἀπὸ τῆς νεαρᾶς του ἡλικίας, τὰ ὁποῖα χρηζοῦν ἐνδελεχοῦς ἐρευνας ὅχι μόνον ἀπὸ θεολογικῆς ἐπόψεως. Καθ' ἡμᾶς, ὁ μαρτυρικὸς θάνατος τοῦ Ἱερομάρτυρος σὲ ἡλικία πενήντα περίπου ἐτῶν ἦταν μεγάλη ἀπώλεια γιὰ

12. Εἶναι σημαντικό νὰ τονίσουμε, ὅτι τὴν ἴδια χρονικὴ περίοδο: «Πεῦματα ἀντικρουόμενα συνθέτουν τὸ ἐπιστημονικὸν πνεῦμα τῆς ἐποχῆς, τὸ ὁποῖον κυμαίνεται καὶ ἐνδυναμοῦται ἀπὸ τὸν ὕλισμὸν τῶν Molechot καὶ Büchner, τὴν περὶ τῆς ἐξελιξέως θεωρίαν τῶν Δαρβίνου καὶ Λαμάρκ, ἐξικνούμενον μέχρι καὶ τοῦ μονισμοῦ τοῦ Haeckel». Μὲ τὴν περὶ ὕλισμου θεωρίαν ἀσχολεῖται καὶ ὁ Ἅγιος Νεκτάριος στὸ ἔργο του *Τὸ γνῶθι σαυτόν*, τὸ ὁποῖο ἐκδόθηκε τὸ 1905. Βλ. περισσότερα: Νεκταρίου Κεφαλᾶ, Μητροπολίτου Πενταπόλεως, Προλεγόμενα, ἐπιμέλεια κειμένων, σχόλια, εὐρετήρια Ν. Ἐμμ. Τζιράκη, *Ἄπαντα*, τόμ. Ε', ἐκδ. Ἱερὰ Μητρόπολις Ὑδρας Σπετσῶν καὶ Αἰγίνης – Ἱερὰ Μονὴ Ἀγίας Τριάδος (Ἀγίου Νεκταρίου) Αἰγίνης, Ἀθῆναι 2011, σσ. 19, 20, 33, 132 ἐξ.

τὴν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία καὶ ἰδιαίτερος τόσο γιὰ τὸ Πατριαρχεῖο Ἱεροσολύμων ὅσο καὶ γιὰ τὴν Ἑλλαδικὴ Ἐκκλησία καὶ τὸν Ἑλληνισμό. Αὐτὸ τεκμαίρεται καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός, ὅτι ἡ φήμη τοῦ Ἰακώβου ἐξῆλθε πολὺ γρήγορα ἐκτὸς τῶν ὁρίων τῆς Ἱεροσολυμιτικῆς Ἐκκλησίας! Γι' αὐτὸ ἀκριβῶς, ἡ ἀρνητικὴ στάση τοῦ πατριάρχου Δαμιανοῦ Α' ἔναντι τοῦ Ἰακώβου, λόγω τῆς φιλοαραβικῆς στάσης τοῦ Πατριάρχου, ἀρχομένου τοῦ πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου (1914-1915), ἦταν εἰς βάρος τοῦ Πατριαρχείου, δηλαδὴ τῆς Ἱεροσολυμιτικῆς Ἐκκλησίας, ἀλλὰ γενικότερα συνόλου τοῦ Ἑλληνισμοῦ¹³.

13. Βλ. σχετικὰ ὅσα θετικὰ γράφει γιὰ τὸν Ἰάκωβο Ἀρχατζικάκη ἡ Ἑλένη Σ. Σβορώνου στὸ ἐκδοθὲν ὑπὸ τῆς ἰδίας *Μικρασιατικὸν Ἡμερολόγιον*, τόμ. 5, σσ. 194-195, Σάμος 1911. Περισσότερα βλ. Μ. Ε. Ἀγγελάκη, *Ἐθνοϊε-ρομάρτυρας...*, σσ. 83-85.